

FOLKLOR ASARLARIDA O'TOVSOZLIKKA DOIR BADIY MA'LUMOTLARNING IFODALANISHI

Berdiyev Xusan Xolnazarovich,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti, f.f.f.d (PhD)
rustam_berdiyev1996@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek turkiy tilida qishloq leksikasining o'zbek adabiy tili, shevalari va og'zaki ijodida, lug'atlarda va etnografik materiallarda, shuningdek, og'zaki va yozma adabiyot namunalarida qanday aks etishi haqida so'z yuritiladi. Xususan, qishloq xo'jaligiga oid leksikaning xalq og'zaki madaniyati materiallari bilan ifodalanishi aniqlanib, chiqarilgan xulosalarning ilmiy-nazariy asoslarga tayanilganligi yoritilgan.

Kalit so'zlar. Folklor asarlari, dostonlar, atamalar, maqollar, topishmoqlar, matallar.

FOLKLOR ESERLERINDE KÜÇÜK DÜZENLEME İLİŞKİN SANATSAL BİLGİLERİN İÇERİLMESİ

Berdiyev Khusan Kholnazarovich,
Ekonomi ve pedagoji üniversitesi doçenti, felsefe doktoru (PhD)

Özet. Bu makalede Özbek Türçesinde kırsal söz varlığının Özbek edebi dili, lehçeleri ve ağızlarında, sözlüklerde ve etnografik materyallerde, ayrıca sözlü ve yazılı edebiyat örneklerinde nasıl yer aldığı ele alınmaktadır. Özellikle köy ekonomisine ait söz varlığının halk sözlü kültür malzemeleriyle ifade edildiği tespit edilmiş olup, çıkarılan sonuçların bilimsel ve teorik temellere dayandığı ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler. Folklor eserleri, destanlar, terimler, atasözleri, bilmece, atasözleri.

ВЫРАЖЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ СВЕДЕНИЙ О ЮРТОВОДСТВЕ В ФОЛЬКЛОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Бердиев Хусан Холназарович,
доцент Университета экономики и педагогики, д.ф.н. (PhD)

Аннотация. В данной статье рассматривается, как сельская лексика в узбекском тюркском языке отражается в узбекском литературном языке, диалектах и устном творчестве, в словарях и этнографических материалах, а также в образцах устной и письменной литературы. В частности, определено, что сельскохозяйственная лексика представлена материалами народной устной культуры, и освещено, что сделанные выводы основаны на научно-теоретических основах.

Ключевые слова. Фольклорные произведения, эпосы, термины, пословицы, загадки, поговорки.

EXPRESSION OF ARTISTIC INFORMATION ON YURT BUILDING IN FOLKLORE WORKS

Berdiyev Khusan Kholnazarovich,
Associate professor of the university of economics and pedagogy,
doctor of philosophy (PhD)

Abstract. *In this article it is noted that the lexicon of the Uzbek language is found in the Uzbek literary language, dialects and dialects, dictionaries and ethnographic materials, as well as in oral and written literature. In particular, it was determined that the lexicon of grassland is expressed in the materials of folklore, and the conclusions are scientifically and theoretically based.*

Key words. *Folklore works, epic, folk, olan, riddle, proverb.*

Badiiy tafakkur mahsuli bo'lmish ijod namunalari: xalq og'zaki ijodi dostonlari, maqollar, topishmoqlar, iboralar, o'lan va termalar kabi folklor janriga oid asarlarda turkiy xalqlar uysozlik, jumladan, o'tovsozlik madaniyatiga doir ko'pgina ma'lumotlar uchraydi.

Navbatida, ushbu sohaga doir qadriyatlarning xalq hayotida qadim davrlardan boshlab mustahkam o'rin olganligidan dalolat beradi. Ma'lumki, "Alpomish" dostoni materiallari nafaqat adabiy estetik, balki lingvistik nuqtai nazardan ham muhim ma'lumotlar beradi. Dostonda soha leksikasi, shu jumladan, o'tovsozlik terminlari ham anchagina. Kontekstual sinonimik qatorni tashkil etuvchi so'zlar ishtirok etgan quyidagi misollarni keltirish mumkin:

O'tov: "Xonning Chibor oti poyganing oldini olib, shashti bilan kelib, baxmal o'tovni yetti marta aylanib, otning tizginini ushlab Qorajon to'xtatdi..."

Yurt: "...O'z akamga o'zim zakot berguncha, Boshqa yurtida juz'ya berib yurayin, // Maslahat ber, o'n ming yurtli qarindosh!"

Uy termini shu murojaatning boshqa o'rinlarida "Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!" tarzida kelgan. Yoki: "...uylarini buzib, tuyalarga ortib, ayollari ham o'z yuki-yobini bo'g'ib, bo'g'cha- bo'ylarini chog'lab, to'polon bo'lib, shovqin-g'alag'ur bo'lib qoldi. O'n ming uyli Qo'ng'iroq talato'p bo'lib, Kashal eliga, Qalmoq yurtiga qarab, ha deb ko'cha berdi..."

Chodir: "...Alpomishning tanidan Qorajon poygaga bormoqchi bo'ldi... Alpomish chodirda o'tirib qoldi".

O'tovsozlikka oid to'r, bo'sag'a, poygak singari so'zlar hozirgi paytda ham keng qo'llaniladi. "Alpomish"da: "Shu majlisda bir Yartiboy oqsoqol degan bor edi. Majlisli kun bo'lsa, to'rdan joy tegmay, piyoladan choy tegmay, bo'sag'aning oldida kavushga joy bermay, kavush bilan aralashib, it yiqilish bo'lib, poyga betda yotar edi..."

Asardan soha terminlariga oid ko'plab misollar keltirish mumkin:

Baxmal o'tov//baxmal uy: boy-badavlat, martabali kishilarning o'tovi: "... bir baxmal o'tovni tikib... o'z kayf-safosi bilan o'tirib edi..."

Japsar: tirqish, tuynuk. O'tovning uvuq va keragalari tutashgan, jipslashtirilgan joyi.

Bu so'zdi aytib Barchin suluv turadi, Japsar yorib Chilbir cho'lga qaradi (va b.).

Doston materiallarida, shuningdek, chodir, baqan, bo'g'cha-bo'y, beshik-kertti, bo'sag'a, jaylov, japsar, jarchi, jihaz, jelak, jovchi, kapa, kebanak, kuyov tovoq, kuyov uloq, ko'nak, ko'sov, lo'k, mehtar, ovsar, rasmi qa'da, saba, siriq, tarkash, tuvurlik, to'qqiz tovoq, chanqavuz, changg'arog'i, chotir, choch siypatar, shomiyon, shouloq, qiz opqochdi, qulluq bo'lsin qilmoq, qo'l ushlata, qo'nmoq singari o'tovsozlikka aloqador so'zlar uchraydi.

Ma'lum bo'ladiki, xalq dostonlarida podshohning ov yoki sayrga chiqishi tasvirlangan o'rinlarda chodir, boshqa tafsilotlar bayonida o'tov leksemalari qo'llaniladi. Chunonchi, "Rustamxon" dostonida: "Shunday qilib, yo'l yurib, Qurudim mamlakatini yoqalab chodir-chaman tikib qo'ndi"... "Bir kuni Rustam enasi va tozilarini qoldirib, zarur anjomlar topish uchun yo'l tortdi. Ko'zi tog' bag'ridagi o'tovga tushdi". Asarda o'tovsozlikka oid boshqa terminlar ham kuzatiladi: "Ot ustida o'tovning bo'sag'asidan qaradi. Ko'rdi:.. Ikki qo'li orqasiga boylangan, sochidan uyning keragasiga boylovli turibdi". O'tovsozlik terminlari xalq dostonlaridan namunalar berilgan dars-liklardagi satrosti lug'atlarda ham mavjud. Chunonchi: "Keraga – o'tovning chetanga (to'qima devor) o'xshatib ishlangan devori" [7, 103]. Shuningdek, o'tovsozlik terminlari "Kuntug'mish", "Oychinor", "Kelin-oy yoki Norguloy" (va b.) singari dostonlarda ham faol tarzda uchraydi.

O'tovsozlik terminlarining topishmoqlarda ifodalanishi. Kuzatishlardan ma'lum bo'lishicha, o'tovsozlik leksikasiga oid lingvistik birliklarning matnda bevosita ishtirok etish/etmasligiga ko'ra, topish-moqlarni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. O'tov va uning qismlari nomi aks etgan topishmoqlar. Bular o'xshatish asosida boshqa narsa-predmetlarni ifodalaydi. Bu qiyoslashlar estetik, axloqiy, tarbiyaviy munosabatni yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladi. Chunonchi, quloq va uning teshigi, elak, it, chumchuq, ko'z, qosh, burun, og'iz, kiprik va soch haqidagi misollarni shu guruhga kiritish mumkin.

Dialogik xarakterdagi topishmoqlarda mavzuga oid xarakterli misollarni uchratish mumkin. Topishmoqning savol qismida ko'z, qosh, burun, og'iz, kiprik va soch kabilarning shakliy belgilari ifodalangan bo'lib, ularning nomlari javob qismida keltiriladi. Bunda o'tov va odamning yuz qismi a'zolari shakliy belgilariga ko'ra qiyoslanadi. Binobarin, topishmoqning savol qismida o'tovsozlik, javob qismida metaforik tarzda anatomik terminlar aks etganini quyidagi misolda ko'rishimiz mumkin:

Topishmoqning savol qismi	Topishmoqning javob qismi
<i>-чангарақта қош чырақ, о нїмәдїр, балқантаз?</i>	<i>-чангарақта қош чырақ,</i>
<i>ўй устїдә нәрлї жәй, о нїмәдїр, балқантаз?</i>	<i>көз дэгәні эмәсмә?</i>
<i>зәрәң жәрдә қош төлә. о нїмәдїр, балқантаз? хәвїзі бар, сувы жоқ, о нїмәдїр, балқантаз? қатар-қатар қара нар, о нїмәдїр, балқантаз? ўй артыда қош тәрәк, о нїмәдїр, балқантаз? [8, 151].</i>	<i>ўй ўстдә нәрлї йәй,</i>
	<i>қаш дэгәні эмәсмә?</i>
	<i>зәрәң жәрдә қош төләмурун дэгәні эмәсмә? хәвүзі бар, сувы жоқ, авыз дэгәні эмәсмә? қатар-қатар қара нар, кїпрік дэгәні эмәсмә? ўй артыда қош тәрәк, чәч дэгәні эмәсмә? [8, 151-152].</i>

Matn savol qismidagi uy termini o'tovni ifodalab keladi. Lug'atlarda ham bunday ma'nodoshlikni ifodalovchi ayrim qaydlar mavjud. Chunonchi, "O'tov (Dhq) kelin-kuyovlar uchun tayyorlangan, nikoh marosimiga mo'ljallangan qora uy – yurt..." [4, 82].

O'tov va uning qismlari nomi aks etmagan, biroq shu tushunchalar ifodalangan topishmoqlar.

Ma'lum bo'ladiki, ayrim topishmoqlarda o'tovsozlik terminlari bevosita tilga olinmaydi. Topishmoqning javobidan uning nima ekanligi ayonlashadi. Misol uchun quyidagilarni keltirish mumkin:

Жїндї қыз, жїндї қыз // Жїн төбәгә чықты қыз.

Балларыны йїәртїп, // Дәрәң-дүрүң қылды қыз (қора уй чанғороғи) [8, 142]; Біздїң ұйдә қырқ қыз бар, бәрї чәптәпәклї (увуқ ва унинг боғи) [8, 138].

Topishmoqlarda qo'llangan o'tovsozlik terminlari orqali narsa- predmetlarning quyidagi xususiyatlari asos qilib olingani kuzatiladi: – shakliy belgi (... kәpә – quloq va uning teshik qismi); – ovoz belgisi (Chang'araqta charqillaq...) (o'tovsozlik termini+qush ifodasi); – harakat-holat belgisi (Kerәgәdә kirkillәk...) (o'tovsozlik termini+elak ifodasi).

O'tovsozlik terminlarining maqollarda ifodalanishi. Maqollar milliy dunyoqarashni namoyish etishga doir lingvistik qadriyatlarini o'z bag'rida saqlab kelmoqda. Chunonchi, Jaman yūdәn jaman tıytın – Jomon uydan jomon tutun. Yoki: Tiri bop tәrdә joq, әli bop gәrdә joq – Tiri bo'p to'rda jo'q, o'li bo'p go'rda jo'q; Japsars'z uy bomas, mesleetsiz toy (va b.).

Umuman, xalq maqollarida ham o'tovsozlikka oid ko'pgina so'z terminlar ifodanganki, bu ularning xalq ma'naviy-moddiy merosining yorqin namunasi ekanligidan dalolat beradi.

O'tovsozlik terminlarining iboralarda ifodalanishi. Soha terminlari o'zbek xalq iboralari tarkibida ham faol qo'llanishda. Bu jarayonni tadqiqot obektimiz materiallarida ham ko'rish mumkin: Chig'arg'an qiz chiyden tashqari – uzatilgan qiz, boshqa xonadon a'zosi [8, 193]; Chag'araqtan chig'ib ketejatqani joq – nojoiz ishlarga qo'l urayotgani yo'q [8, 186]; Irgәsi qeqig'an – irgasi qo'qig'on... Chechesi taza irgesi qoqig'an g'o'r eken – Yangasi toza uyi qo'qigan noshud

ayol ekan [8, 132].

O'tovsozlik terminlari termalar, o'lan va olqishlar hamda yozma adabiyot namunalarida ham tez-tez namoyon bo'ladi. Ularda soha terminlari muayyan poetik vazifa bajaradi, she'rning kompozision- struktur tarkibida uslubiy vositalardan biri bo'lib keladi:

Qorauy – uvug'i, qorauy – tuvug'i, // Kelinoyga o'tmaydi, qahraton-sovug'i.

Qofiyadosh so'zlar uvug'i-tuvug'i-sovug'i paradigmatic qatorida dastlab-ki ikki so'z o'tovsozlik termini bo'lib, ular she'rning eng muhim ritmo-melodik markazida poetik vositaga aylangan. O'tovsozlik terminining radif bo'lib kelishiga ham qator misollar uchraydi:

Boshimga boshpana, o'tov, // Necha ming yoshsana-a, o'tov (qo'shiqdan)

O'tovsozlik termini (uvuq) va o'tov anjomini tayyorlashda ishlatiladigan material (chuvuq) nomini ifodalovchi leksema ishtrokida hosil bo'lgan o'xshatishga quyidagi misralar misol bo'la oladi:

Kelinoylar kelar uvuqday, // Egilmagan chuvuqday [5,357].

Takror san'ati: Vale bazm yuz boshliq oq uy aro, Oq uy tashi tuya mushki birla qaro ("SI").

Tanosib san'ati: to'r, borgoh-chodir, taxt, shoh tushunchalari aloqadorligida hosil qilingan:

To'rida borgohning bir biyik taxt, Aning ustida bir shohi javonbaxt ("FSh")

Ruju' san'ati: Chotma dema hajr qaro shomi de, Zulmu taab uylarining domi de.

Ko'rib o'tilganlardan ma'lum bo'ladiki, o'tovsozlik terminlari xalq og'zaki ijodining o'ziga xos janrlari hisoblanmish topishmoq, maqol, ibora, o'lan va termalar hamda yozma adabiyotda ham faol qo'llaniladi. O'tovsozlik terminlari o'zbek xalqi bilan bir qatorda, qardosh qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, turkman tillari vakillari nutqida ham keng qo'llanadi. Chunonchi, o'zbeklarda: mulkin ko'rda bo'zin ol, irlasin ko'rda qizin ol (so'zlashuv nutqi). Irga – o'tov ichi paygoh tarafi; changgaraqda charqilak, keragada kerkilak (badiiy nutqdan). Qoraqalpoq so'zlashuv va badiiy nutqida chang'aroq so'zi oila ma'nosini ifodalaydi: "Raxmet Ametovtiñ sh a ñ a r a g' i n a" [3, 100] (ta'kid bizniki – X.B.). Qozoq tili materiallaridan ham bunga ko'plab misollar keltirish mumkin: "Auil – memlekettiñ k ye r ye g ye s i" [2, 34] (ta'kid bizniki – X.B.).

Nomlanishlardagi har xillikning yana bir tomoni kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy mavqeiga aloqador bo'lishi haqidagi qaydlar xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotga mansub tarixiy, zamonaviy asarlarda ham aks etgan. Chunonchi, A. Omonturdiyev tadqiqotiga ko'ra, «Boy va kambag'al tushunchasi chorvadorlar yashaydigan qora uy, o'tov, oq o'tov, baxmal o'tov, kapa, chayla, olachuq, chodir kabilar orqali ham anglashiladi [6, 139].

Lingvistikada o'tov, asosan, qora uy tarzida sharhlanib kelinganining guvohi bo'lamiz: a) «O'tov (Dhq) – kelin-kuyovlar uchun tayyorlangan, nikoh marosimiga mo'ljallangan qora uy – yurt...» [4, 107]; b) «O'tov 1 (Yong'oqli) – kelin-kuyov uchun yoki boshqa maqsadlar uchun tikilgan yangi qorauy...» [5, 400].

Ikkinchi tomondan esa, "o'tovlar hajmi va boshqa xususiyatlariga qarab xilma-xil bo'lishi mumkin. Binobarin, ulardan har birining o'z nomi mavjud. Masalan, bir qanotli keragalisi – yerqanat, ikki qanotlisi – qo'shqanat, sakkiz keragalisi – qanat..." [1, 98].

Uchinchidan, nomlanishlar ishlatiladigan materiallar (kigiz ustidan qoplangan matolar) rangi bilan ham muayyan ma'noda aloqador bo'lgan: oq o'tov, qora o'tov, duxoba o'tov, shohi o'tov kabi. Prof. E.Umarov oq uy atamasi xususida to'xtalib, uning tarkibi va nomlanishi haqida quyidagi asosli fikrlarni ta'kidlaydi: "Oq uy ikki (oq+uy) qismdan iborat bo'lib, qadimda chorvadorlarning yozda salqin, qishda issiq boshpanasi hisoblangan. Bu boshpananing oq uy deyilishiga sabab, o'zbek qomusida yozilishicha, uning ustiga oq kigiz yopilgan. Kigiz ustidan esa oq mato qoplangan va u oq arqonlar bilan bog'langan" [9, 31-32].

To'rtinchidan, zamonaviy asarlarda ham o'tovsozlik terminlari ishlatilgan bo'lib, ular, asosan, tarixiy koloritni berish, yozuvchining badiiy olami bilan bog'liq yuksak ideallarni to'la aks ettirish maqsadiga xizmat qiladi. Xuddi shu jihatdan o'tovsozlik terminlari konseptual xususiyatga egadir. Adabiy asarlar ko'zdan kechirilganda, A.Qodiriy, Zulfiya, A.Oripov, Sh.Xolmirzaev, T.Murod, E.Shukur (va b.) singari ijodkorlar qo'llagan terminlar shunday maqsadga xizmat qilganligi kuzatiladi. Mazkur masala va uning til reprezentasiyasiga aloqador antroposentrik

xususiyatlari navbatdagi tadqiqotlar uchun keng ko'lamli materiallar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdiev M. O'zbek tili o'tovsozlik atamaları// O'TA, 2001. – №6. – B. 98.
2. Алласугуров Е. Мәңги жаса. – Нөкис: Билим, 2009.
3. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. 2-кітап. – Алматы: Ана тілі, 2005.
4. Mirzaev N. O'zbek tili etnografizmlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 1991.
5. T. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlarilug'ati. I. – Toshkent: Muharrir, 2011.
6. Omonturdiev A. Professional nutq evfemikasi (chorvadorlar nutqi misolida): Filol. fan. d-ri ...diss. – T., 2009.
7. Rafiev A., G'ulomova N. Ona tili va adabiyot. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2002.
8. To'ychiboev B., Qashqirli Q. Zominning til qomusi. – Toshkent, 2012.
9. Umarov E. Alishyer Navoiy asarlarida oq uy atamasi //O'TA, 2005. – №1. – B. 31-32.